

İSLAMDA REFORM HƏRƏKATLARI: TARİXİLİK VƏ MÜASİRLİK

Elsevər SƏMƏDOV,
AMEA-nın Fəlsəfə İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru,
elsever79@hotmail.com

AÇAR SÖZLƏR: *fundamentalizm, bərabərlik, liberalizm, reform.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *фундаментализм, равенство, либерализм, реформа.*

KEY WORDS: *fundamentalism, equality, liberalism, reform.*

XVI-XVII əsrlərdə Qərbdə başlayan elmi, texniki, sosial inkişaf və dəyişikliklər İslam dünyasını da təsiri altına alırdı. Bu tərəqqi və dəyişiklik mühitində İslam dünyasının da oyanma zamanı yetişmişdi. Çünki Şərqlə Qərbi daim bir-birindən ayırmağa çalışsalar da, əslində, hər ikisi bir bütünün tərkib hissələrini təşkil edir. Orta əsrlərdə Şərqdən ilham alan Qərb tərəqqi dövrünü yaşadığı halda, XIX əsrdə İslam dünyasının ziyalıları inkişafdan geri qalmış mədəniyyətlərini yenidən ayağa qaldırmaq üçün Qərbin orta əsrlərdəki təcrübəsinə müraciət edərək, geriləməkdə olan İslam dünyasını oyandırmağa çalışırdılar. İslam modernizmi də məhz bu dövrdə ortaya çıxmışdı. Klassik modernizmin Yaxın Şərq və Hindistanda iki böyük qolu mövcud idi. Bunların başında Misir, Suriya və Türkiyədə nüfuz qazanan Cəmaləddin Əfqani və Məhəmməd Abduh dururdu. Hindistanda isə Seyid Əhməd Xan Yaxın Şərqdə fəaliyyət göstərən həmkarlarından fərqli metod izləyirdi. Belə ki, Yaxın Şərq mötəzilənin əql anlayışına üstünlük verməyə çalışarkən, Əhməd Xan İslam filosoflarının rasionalizmini həyata keçirmək istəyirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, klassik modernizmin təsirləri olduqca böyük idi. Hindistanda Seyid Əmir Əlinin “*İslamın ruhu*” [1] adlı əsəri modernizm xətti ilə müdafiə metodunu ortaya qoymuşdu. Məhəmməd İqbal isə İslam modernizmini təbliğ edərək, “*İslamda dini təfəkkürün yenidən təşəkkülü*” [2, s. 240] adlı əsəri ilə dini-siyasi və ideoloji doktrinasını irəli sürmüşdür.

Ümumiyyətlə, XIX əsrin sonları-XX əsrin əvvəlləri İslam dünyasının hər tərəfində modernizmin izləri görünürdü. Bu oyanma və reform izləri çar Rusiyasının müstəmləkəçiliyi altında olan müsəlman cəmiyyətlərində də müşahidə edilirdi. Rusiyanın tərkibində yaşayan türk xalqlarının milli oyanış sədaları bütün çar Rusiyasına yayılmışdı. Azərbaycana da öz təsirini göstərən bu milli oyanış tarixə “*cədidçilik*” və ya “*üsuli cədid*” kimi düşmüşdür. Oyanış hərəkatının liderləri arasında Əbdünnasr Kursavi, Şəhabəddin Mərcani, Kuyum Nasiri, Musa Carullah Bigiyev, Hüseyn Feyzixan kimi ziyalıların adını çəkə bilərik [3, s. 101]. Krım tatarı İsmayıl bəy Qasıralı da bu hərəkatın rəhbərlərindən biri kimi ictimai əlaqələri vasitəsilə çağdaş düşüncəni öz camaatına və qardaş qəbul etdiyi

xalqlara çatdırmağı arzulayırdı [4, s. 201]. Təbii ki, oyanış hərəkatının liderləri xalqı avropalaşdırmaq üçün deyil, Avropadakı inkişafdən istifadə edərək müsəlman cəmiyyətinə itirdiyi gücü yenidən qazandırmaq üçün çalışırdılar [5, s. 94].

Şübhəsiz onların düşüncələri Azərbaycan ziyalılarna da təsir göstərmişdir. Xüsusilə, İsmayıl bəy Qasıralının ziyalılarımıza təsiri böyük olmuşdur. Onun dəstəklədiyi cədid məktəbləri sayəsində Bakı əsas cədid təhsili verən mərkəz halına gəlmişdir (1905) [6, s. 278]. Bununla yanaşı, Azərbaycanda XIX əsrin sonlarında zəngin tacirlərin və ziyalıların dəstəyi ilə “üsuli cədid” məktəbləri açılmışdır. Seyid Əzim Şirvani tərəfindən açılan cədid məktəblərinin davamçıları arasında Mirzə Rza, Molla İbrahim Xəlil, Molla Əbuhəsən və Mirzə İsmail Qüdsi kimi maarifçilər də olmuşdur [7, s. 76-77].

Ümumiyyətlə, XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq Azərbaycanın bütün sosial-mədəni həyatını dəyişdirən əhəmiyyətli hadisələr baş vermişdir. Avropada, Rusiyada və Türkiyədə təhsil alan bir qrup insan Azərbaycanın sosial-mədəni həyatını dəyişdirməyə çalışmışlar. Bu dövrdə Mirzə Fətəli Axundov, Həsən bəy Zərdabi, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Nəriman Nərimanov, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Nəcəf bəy Vəzirov və s. kimi mütəfəkkirlər yetişmiş, bu ziyalılar cəmiyyətin inkişafı və dəyişməsi naminə maarifçilik missiyalarını uğurla həyata keçirmişlər. Onlar İslam dünyasında baş verənlərdən təsirlənərək sosial-mədəni həyatın inkişafı istiqamətində reformist düşüncələri təbliğ edən bir çox işlər görmüşlər. Onların elm və ədəbiyyat sahəsindəki nəhəng əsərləri əsasən dövrün problemlərini əks etdirirdi. Bu ziyalılar öz əsərlərində əsasən Azərbaycan xalqının maariflənməsinə, milli-mənəvi dəyərlərin aşılmasına, dini həyatın doğru istiqamətdə formalaşmasına çalışmışlar. Onlar xalqın inkişafını təhsildə görür, yeni məktəblərin açılması uğrunda mübarizə aparırdılar. Maarifçi ideoloji cərəyanın meydana gəlməsində mühüm rol oynayan bu ziyalılar onun yayılıb, inkişaf etməsi üçün də əllərindən gələni əsirgəməmişlər [8, s. 193].

Lakin bəzi tədqiqatçılar Məhəmməd Abduhdan sonra klassik İslam modernizminin gücünü itirdiyini qeyd edirlər [9]. Hamilton Qibb klassik modernizmin bu səbəblərə görə uğur qazanmadığı fikrindədir: 1) modernistlər sosial inkişaf və xalq kütləsinin dərin psixologiyası arasında tarazlıq qura bilməmişdilər; 2) tarixi tənqid metodunu istifadə etməmişdilər; 3) Qərbi bir bütün olaraq qəbul edə bilməmişdilər. Məsələn, Qərb rəşadətindən az təsirləndikləri halda, millətçilik baxımından Qərb romantizminin təsiri altına düşmüşlər [10].

Hamiltonun klassik modernizmin uğursuz nəticələri ilə bağlı yürütdüyü fikirlərdə müəyyən həqiqətlər olsa da, klassik modernizm təmsilçilərini emosionallıqda ittiham edərək, onların romantizmin təsiri altında qalmalarını söyləməsi o qədər də həqiqətə uyğun deyil. Çünki istər Məhəmməd İqbal, Cəmaləddin Əfqani, Məhəmməd Abduh, istərsə də Rusiya tatar müsəlmanları – Musa Cəvahir Biqiyev, İsmayıl bəy Qasıralı və digərləri İslam dünyasının oyanması və tərəqqisi üçün konkret addımlar atmışlar. Onların, xüsusən maarifçilik sahəsində xidmətləri danılmazdır. Onların əksəriyyəti ideyalarını yaymaq üçün İslam dünyasını gəzərək, gətdikləri yerdə maarifləndirici jurnal və ya qəzetlər nəşr etdirərək missiyalarını yerinə yetirməyə çalışmışlar. Lakin sürətlə inkişaf edən Qərb öz

kapitalını artırır, hər gün yeni torpaqlar ələ keçirir və qarşılığında daha da inkişaf edirdi. Buna görə də marafonda Qərbin arxasınca qaçan Şərq bütün cəhdlərinə baxmayaraq, ona çata bilməmişdir.

1930-cu ildən sonra getdikcə güclənən və bəzi İslam ölkələrində siyasi güc halına gələn hərəkatlar bəzən klassik modernizm sonrası ihya hərəkatları, bəzən isə neo-fundamentalizm adlandırılırdı. Yeni reformistlərə görə, Qərb tutqunluğundan uzaqlaşmadıqca xalis müsəlman kimi formalaşmaq mümkün deyildir. İslam mütəfəkkiri Fazlürrahman Malik yeni reformistlərin müsbət yönlerini qeyd edərək bildirir: *“Bu hərəkatlar nəticəsində sosial-siyasi və iqtisadi məsələlərin müsəlmanlar tərəfindən ciddiyyə alınması xalqçılıq və demokratiyanın inkişafına, nəticədə isə azadlığın əldə edilməsinə imkan yaratmışdır. Klassik modernizmin bəzi ifrat cəhətlərini və xətlərini aradan qaldırmışdır. Müasir İslam təhsilinin formalaşmasını təmin etmişdir. Ayrıca, bəzi yerlərdə adət-ənənəçiliyin gücünü azaltmışdır”* [11, s. XIX].

Fazlürrahman, eyni zamanda yeni reformistlərin mənfi tərəflərini də göstərmişdir. O, yeni reformistlərin (ihyaçıların) İslam dünyasının problemlərini həll edən bir hərəkat olmadığını bildirmişdir. Ən əsası isə yeni reformistlərin intellektualizm və rasionalizmdən uzaq olduqlarını açıq şəkildə ifadə etmişdir. O, misirli radikal ideoloq Seyyid Qutb (1906–1966), “Müsəlman Qardaşları Birliyinin qurucusu Həsən əl-Bənnə (1906–1949) və cihada ilk dəfə sistemə yanaşan, Pakistanın Hindistandan ayrılması üçün mübarizə aparan Mövdudi (1903-1979) kimi yeni ihyaçıları nəzərdə tutaraq bu fikirləri söyləmişdir [12, s. 44-46].

Müasir İslam modernizmi isə hələlik təşkilati bir forma qazanmamışdır. Bir çox tədqiqatçılara görə, müasir modernizmin ən görkəmli siması məhz Fazlürrahmandır. İslamın önəmli problemlərini yeni müstəvidə şərh etməsi, Qurani-Kərimin bəzi ayələrinin təfsir olunması probleminə yeni müstəvidən yanaşması, ictihad qapılarının açılması məsələsinə münasibəti və s. yanaşmaları onun modernist olduğu qənaətini yaradır.

Ancaq ondan başqa da müasir dövrdə İslamda reformasiyanın labüdlüyünü xüsusi vurğulayan bir çox mütəfəkkirlər vardır. Bu mütəfəkkirləri ideya və dini dünyagörüşləri baxımından iki istiqamətdə dəyərləndirmək mümkündür:

- Birinci qrup mütəfəkkirlər əsasən İslamı inanc və doktrinasında heç bir mənada güzəştə getməyən, müsəlman cəmiyyətinin zəifləməsi və düşdüyü bugünkü durumla İslam dini və mədəniyyətinin heç bir əlaqəsinin olmadığını müdafiə edənlərdir ki, bunlar ənənəvi ortodoksal müsəlmanlar kimi dəyərləndirilir;

- İkinci qrup mütəfəkkirlər isə İslamı mədəniyyət olaraq ələ alır və İslam sivilizasiyasının zəifləməsinin və geridə qalmasının, ümumiyyətlə, müsəlman dünyasında baş verən bugünkü neqativ durum səbəblərini İslamın köklənmiş ehkamlarında axtarırlar.

Təbii ki, hər iki istiqamətdə yer alan mütəfəkkirlərin məsələyə dair öz dini-siyasi paradigmaları vardır. Belə ki, ortodoksal İslamı müdafiə edənlər dini doqmalardan toxunulmazlığı şərtini irəli sürsələr də, İslamda sosial-mədəni və elmi-texnoloji reformun reallaşmasını məqbul hesab edirlər. Bunlar əsasən XIX əsrin sonlarından başlayaraq İslam dünyasının müxtəlif bölgələrində yetişən, Məhəmməd İqbal, Mövdudi, Seyid Əmir Əli, Cəmalləddin Əfqani, Musa Cəvallah Biqiyev kimi müsəlman mütəfəkkirlərin dini-siyasi və

ideoloji doktrinalarını davam etdirən insanlardır. Bu mütəfəkkirlər dinin əsas ehkamlarının qorunub saxlanması şərti ilə İslam hüquq sisteminin, yaxud şəriətinin dəyişməsi və yenilənməsinin tərəfdarıdır. Məsələn, Türkiyənin ilahiyyat üzrə hüquq professoru Xeyrəddin Karaman məhz İslam hüquq sisteminə ictihad və təchidin önünün açılmasını istəyən düşüncə adamıdır. Onun *“Laik düzəndə dini yaşamak”* [13], *“Hayatımızdaki İslam”* [14], *“İslam hukuk tarihi”* [15] və s. əsərləri məhz bu düşüncələri ehtiva etməkdədir. Karaman ona yönəlmiş *“İslamda reform, yoxsa təcdid?”* sualına cavab olaraq bildirmişdir ki: *“Tərəddüdsüz olaraq ictihad və təcdid. İctihadı, əlbəttə, əhli edəcək, amma onsuz sağlam və davamlı dini həyat olmaz. Təcdid geniş mənada ictihadı da əhatə edir. Təcdid bağlanmış ictihad qapısını yenidən açmaq, hər yerindən duranın “ictihad edirəm, bu da mənim ictihadım” deyərək dini təhrif etməsinə və dinin zəiflədilməsinə maneə olmaq üçündür. Çünki mən təcdid belə təsvir edirəm... XV əsrdə xristian dünyasında islahat ilə əldə edilən nəticələr İslamda onsuz da mövcud idi. Bu baxımdan, İslamın elə bir islahata ehtiyacı yoxdur”* [16]. Karamanın yuxarıda qeyd olunan fikirlərindən də anladığımız kimi, o, İslamda reforma ehtiyac duymur. Onun fikrincə, sadəcə İslam dininin hüquq sahəsində bəzi məsələlərdə yeni ictihadlara ehtiyac vardır.

Lakin İslamda ciddi, köklü islahatların aparılmasını düşünən mütəfəkkirlər də vardır. Məhəmməd Arkun məhz belə mütəfəkkirlərdən biridir. O, özünün *“İslam üzerine düşüncələr”* kitabında Quranı başqa bir gözlə oxumağı təklif edir. Arkun Şərqi-Qərbi, inkişaf etmiş və ya az inkişaf etmiş, mədəni, yaxud primitiv ayrı-seçkililiyini rədd edir. Əsərində Aralıq dənizi hövzəsində yaşayan xalqların qarşılıqlı təsirlənmələrə məruz qaldığını bildiren Arkunun müştərək mədəniyyət daşıyıcıları olmaları baxımından onları birləşdirmək səyi nəzərə çarpır. Üstəlik o, siyasi iqtidarların əlində bir silaha çevrilmənin və dini dünyagörüşündən dolayı insanların bir-birlərini qəbul etməmələrinin ortadan qaldırılmasının yeganə yolunu min illər boyu bir yerdə yaşayan, ancaq fərqli mədəniyyətlərə sahib xalqların düşüncələrinə multikultural və tolerant dəyərləri qazandırmaqda görür [17].

Qeyd etmək lazımdır ki, Məhəmməd Arkun Xeyrəddin Karamandan fərqli olaraq İslamda reformun labüdlüyü üzərində duran insanlardan biridir. O, ümumiyyətlə düşüncələrində liberal, universal dəyərlərə geniş yer verməkdədir. Onun bu mütərəqqi fikirləri İslam dünyasında birmənalı qarşılanmır. Qeyd etmək lazımdır ki, Arkun çox müsəlmanın etiraf etmək istədiyi, ancaq cəsarəti çatmadığına görə etiraf edə bilmədiyi həqiqətləri dilə gətirən İslam mütəfəkkiridir.

Arkunun fikrincə, bu gün İslam dünyasında yeni fəlsəfə yaratmaq mümkün deyildir. Belə ki, İslam düşüncəsi insan haqqında müasir fəlsəfi dünyagörüşünə sahib olmadığı üçün epistemoloji və mədəni göstəricilərə, azadlıq və sosial mühitə sahib deyildir. Bu baxımdan Arkun düşüncəni inkişaf və təşviq edən bir proses olaraq fəlsəfi, ictimai mənada isə müasirləşmənin mütləq surətdə İslam dünyası tərəfindən təcrübə edilməsini arzulayır [18]. Başqa sözlə desək, Arkun İslam düşüncəsinin ən müasir təmsilçisi kimi cəsarətlə vurğulayır ki, İslamda fəlsəfi düşüncəni inkişaf etdirməklə yanaşı, həm də müsəlman cəmiyyətinin müasirləşməsi istiqamətində zəruri olan bütün addımları atmaq lazımdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Məhəmməd Arkun və onun kimi düşünən Məhəmməd Əli,

Seyyid əl-Qimni, Nasr Əbu Zeyd, Xəlil Əbdülkərim, Əbdülkərim Suruş, Məhəmməd Şahrur, Əhməd Sübhü Mənsur, Ədib Yüksəl, Camal əl-Bənnə, Abdullah Əhməd ən-Nəim, Məhəmməd Tahir-ul-Qədri, Cavid Əhməd Hamidi, Mahmud Məhəmməd Taha, Fərəc Fuda və s. mütəfəkkirlər ilk növbədə müsəlman cəmiyyətlərinin liberallaşmasını, dövlət-din münasibətlərinin dünyəvilik prinsipləri üzərində qurulmasını, tabu kimi qəbul edilən, bu gün isə o qədər də böyük əhəmiyyət kəsb etməyən adət-ənənələrin diqqətə alınmamasını, İslamda ictimai düşüncənin inkişafında xüsusi əhəmiyyətə malik olan ictihad qapılarının açılmasını, modernləşmə və müasirləşmə üçün lazım olan bütün tendensiyaların müsəlman cəmiyyətinə qazandırılmasını müsəlman aləminin inkişafı üçün vacib hesab edirlər. Yəni, onlar müsəlman cəmiyyətlərində yenidənqurma (reconstruction), ictihad, insan haqları, feminizm, sekulyarizm və tolerantlıq mühitinin formalaşdırılması kimi məsələləri gündəmdə tutaraq İslamın müasirləşməsinə tələb edirlər.

İslamda yenidənqurma ideyasını gündəmə gətirən və ideya kimi inkişaf etdirən məhz Məhəmməd İqbal olmuşdur. O bu ideya altında İslam düşüncə və fəlsəfəsinin yenidən təşəkkül tapmasını nəzərdə tuturdu. Çünki bir mütəfəkkir kimi o, cəmiyyətin inkişafını məhz cəmiyyətin formalaşdırdığı paradigmatik düşüncə sistemi ilə əlaqələndirirdi.

İctihad məsələsinə gəldikdə isə, reformist ruhlu bu müsəlman mütəfəkkirlər qeyd edirdilər ki, Quran İslamın müqəddəs kitabı olaraq müasir dünyanın insanının qarşılaşdığı problemlərin həlli yollarında onlara rəhbər olmayacaq qədər klassik qalmışdır. Yəni, onlar Quranın təfsirində tarixilik prinsipinə diqqət yetirilməsini xüsusi qeyd edirlər. Bu baxımdan, İslam hüquq sistemini tənqid edərək yeni ictihadların verilməsində müasir dövrün tələblərinin nəzərə alınmasını tövsiyə edirlər. Bildiyimiz kimi, hələ VII əsrdə yeni düşüncə və fikirlərə qarşı müsəlman cəmiyyətində mənfi yanaşma hökm sürürdü. Yeni olan hər şeyin qarşısı “bidət” damğası ilə alınır. Məhz bu tendensiyanın qarşısını almaq məqsədilə mütəfəkkirlər yenidən ictihad qapılarının açılmasını tələb edirlər.

Yuxarıda adları qeyd edilən mütəfəkkirlərin bir çoxunu narahat edən məsələlərdən biri də İslamda insan haqlarıdır. Bildiyimiz kimi, İslamın din kimi formalaşdığı və cəmiyyətdə nüfuz sahibi olduğu vaxtdan etibarən o, insana kişi və qadın ayrısı-seçkiliyi etmədən dəyər vermişdir. Halbuki, İslamdan əvvəlki sivilizasiyalara nəzər yetirdikdə görürük ki, insan ləyaqəti və azadlığı heç də yüksək səviyyədə inkişaf etməmişdir. Dövrünə görə insana ən yüksək dəyəri İslam vermişdir. Ancaq bu gün müsəlman cəmiyyətlərində insan hüquqları məsələsi birmənalı dəyərləndirilmir. İslam şəriəti bu gün insan haqq və hüquqlarını tam şəkildə əhatə etməməkdədir. Ona görə də müsəlman cəmiyyətlərində boşluqlar yaranır ki, bu da liberal hüquq sisteminin işlədiyi müsəlman cəmiyyətlərində o qədər də hiss olunmamaqdadır. Çünki liberal hüquq sistemi müasir cəmiyyətlərdə həm də milli-mənəvi dəyərlərin formalaşmasına öz töhfəsini verir. Bu baxımdan, müsəlman cəmiyyətlərinin müasirləşməsində liberal dəyərlərin təbliği əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

Liberal dəyərlər isə dünyəvi dövlətdə formalaşır və inkişaf edir. Ona görə də İslamda reformun reallaşmasını istəyənlər müsəlman cəmiyyətlərində şəriət dövlətinin deyil, məhz dünyəvi demokratik institutların təsis olunmasını və dövlətçilik ənənələrinin formalaşmasını arzulayırlar [19, s. 150-165]. Çünki onlar bilirlər ki, yuxarıda qeyd edilən

məsələlər reallaşsa, cəmiyyətdə tolerantlıq mühiti formalaşar ki, bu da öz növbəsində insanların dini, irqi, milli və cinsi müxtəlifliklərinə baxmayaraq, eyni hüquqlu vətəndaşlar kimi birgəyaşayışını təmin edər. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə müsəlman cəmiyyətləri arasında bəzi ölkələr var ki, məhz bu tendensiya üzrə inkişaf etməkdədirlər. Bunun ən yaxşı örnəyini isə məhz Azərbaycan təşkil etməkdədir.

Göründüyü kimi, İslamda mötəzilə ilə başlayan əqli fəaliyyət zamanla inkişaf edərək sistemli fəlsəfi düşüncəyə doğru inkişaf etmişdir. Bu dövr ərzində mütərəqqi fikirli İslam mütəfəkkirləri yetişərək rəngarəng fikirlər, baxış bucaqları ortaya qoymuşdurlar ki, bu da heç vaxt birmənalı qarşılanmamışdır. Bu səbəbdən də onların bir qismi İslam sxolastikləri tərəfindən cəzalandırılmış və beləliklə, cəmiyyətdə düşüncənin inkişafına yönəlmiş bütün yeniliklər bidət sayılaraq qadağan edilmişdir. XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq İslam dünyasında fikri canlanma nəzərə çarpmışdır ki, bu da İslamın modernləşməsi yönündə atılan addımlar kimi xarakterizə edilə bilər. Digər tərəfdən, XX əsrdə İslamda reformun vacibliyini vurğulayan bir qrup mütəfəkkirlər də olmuşdur ki, onlar İslam düşüncəsinin önünün açılması və müsəlman cəmiyyətlərinin inkişafını vacib hesab edirdilər.

Bunlarla yanaşı, son zamanlar xüsusilə Orta Asiya ölkələrində önəmli bir dini cərəyan - Quranizm (Qurançılıq) geniş yayılmışdır. Bu cərəyanın təmsilçiləri iddia edirlər ki, Quran müqəddəs mətn olaraq cəmiyyətin bütün problemlərinə işıq tutmağa qadirdir. Qurandan başqa digər dini mətnlər, xüsusən də hədislər hərəkatın təmsilçiləri tərəfindən qəbul edilmir. Bu dini hərəkat liberal İslamın təmsilçiləri kimi də tanınırlar. Qeyd etmək lazımdır ki, Quranizm hərəkatının dini-ideoloji əsası məhz mötəzilənin dini dünyagörüşünə söykənməkdədir. Bu gün isə onlar yanaşmalarında xeyli irəliləyərək daha reformist fikirlərlə çıxış edirlər. Onların ən diqqət çəkən yanaşmaları bunlardır:

- Qadınların hicab geyinməsinin heç bir dini əsası olmadığını iddia edirlər;
- Qadınların dini ibadət və ayinləri yerinə yetirdikdə kişilər kimi imam ola bilmələrini müdafiə edirlər;
- Çox evliliyə o zaman icazə verilir ki, onlar yetim uşaqları öz himayələrinə götürsünlər;
- Onlar həcc mərasiminin yerinə yetirilməsini qəbul etmirlər [19, s. 33-34].

Quranizm hərəkatının müasir dövrdə ən əsas ideoloqlarından biri Aslam Cəyrapuri olmuşdur. Onun reformist ruhlu yanaşması Qulam Əhməd Pərvaza təsir etmişdir [20, s. 39-40]. Hər iki ideoloqun düşüncələri XIX əsrdə müsəlmanlar arasında geniş yayılmışdır. XX əsrdə isə Quranizm hərəkatını inkişaf etdirən və onun tələqlərini müdafiə edən Əl-Əzhər universitetinin keçmiş müəllimi Əhməd Mənsur olmuşdur. Əhməd Mənsur dini dünyagörüşü səbəbi ilə universitetdən qovulmuş, hətta ortodoks İslamı və din adamlarını təhqir etməkdə təqsirləndirilərək həbs olunmuşdur. Ömrünün son illərində isə o, Harvard Universitetində dərslər demişdir [21].

Keçmiş sovet ölkələrindən olan Qazaxıstanda da Quranizm dini cərəyan kimi geniş yayılmışdır. Statistik məlumatlara əsasən deyə bilərik ki, orada bu dini cərəyanın 60-70 min mənsubu vardır. Qazaxıstanda birmənalı qarşılanmayan hərəkatın dini lideri Aslbek

Musin olmuşdur [22]. Mənbələrdən əldə etdiyimiz məlumata əsasən, bu dini hərəkət ABŞ və müxtəlif Avropa ölkələri tərəfindən maliyyələşdirilməkdədir [23].

Azərbaycanda da İslam dini dünyagörüşündə reformun labüd olduğunu vurğulayan alimlər mövcuddur. Onlar daha çox cəmiyyətdə dünyəviliyin inkişafı və bununla əlaqədar olaraq cəmiyyətdə tolerant mühitin yaranmasının tərəfdarları kimi çıxış edirlər. Onlardan bir də Aydın Əlizadədir. O qeyd edir ki, İslam hüquq sistemi köhnəldiyindən müsəlmanların ictimai həyatını tam əhatə edə bilmir. Çünki müasir dövrün tendensiyaları qarşısında irəli sürdüyü ehkamları ilə dövrün problemlərinin həlli qarşısında aciz qalır. XI əsrdən etibarən yenilənməyən İslam düşüncəsi orta əsrin dini dünyagörüşünü əks etdirməkdədir. Məsələn, Əlizadə qeyd edir ki, Darul-İslamda (müsəlman cəmiyyəti) qeyri-müsəlmanlardan alınan cizyə vergisi Xilafətin şəriət qanunlarına görə zamanında doğru qəbul edilmiş dini hökmdür. Bu gün isə cizyəni qeyri-müsəlmanlardan almağın heç bir nə mənəvi, nə siyasi, nə də ki iqtisadi əhəmiyyəti vardır. Bunun kimi bir çox doqmalanmış dini hökmləri göstərə bilərik ki, bu da qeyd etdiyimiz fikirləri təsdiq edər [24, s. 75-84].

Bütün bunlara baxmayaraq, Qərb dünyası heç bir fərq qoymadan bütün bu fəaliyyətləri dini fundamentalizm kimi xarakterizə edirlər. İslamda islahatçılığı problemlərdən çıxış yolu kimi görən və bu istiqamətdə maarifçilik fəaliyyətləri ilə məşğul olan mütərəqqi fikirli insanları necə fundamentalist kimi görmək mümkündür? Ona görə də dini radikallarla dini maarifçilər bir-birindən fərqləndirilməlidir. Çünki onlardan birinin silahı qələm, digərinki isə qılıncdır. Aralarında bu qədər böyük fərq olduğu halda onları eyni kateqoriyada dəyərləndirmək doğru deyildir.

ƏDƏBİYYAT

1. Essay on Social Reform Movement. Edited by Dr. Raj Kumar. Delhi: Discovery Publishing House, 2004.
2. Muhammed İqbal. İslamda Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü. İstanbul: Araf yayıncılık.
3. Akdes Nimet Kurat. Kazan Türklerinin "Medeni Uyanış" Devri // Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, XXIV, Sayı 3-4, Temmuz-Aralık 1966.
4. Edward S. Lazzarini. Gaspıralı İsmail Bey: Modernizm Söylemi ve Ruslar (çeviri: Yonca Anzerlioğlu) // Türkiye Günlüğü Dergisi, Sayı 50, Mart-Nisan 1998.
5. Ahmet Kanlıdere. Kazan Tatarları Arasında Tecdit ve Cedit Hareketi (1809–1917) // Türkiye Günlüğü Dergisi, Sayı- 46, 1997.
6. İra M. Lapidus. Modernizme Geçiş Sürecinde İslam Dünyası (çeviri: İ.Safa Üstün). İstanbul: 1996.
7. Erol Kaymak. Sultan Galiyev ve Sömürgeler Enternasyonalı. İstanbul: 1993.
8. Ağayar Şükürov. Fəlsəfə. Bakı: 1997.
9. Karim Wissa. Freemasonry in Egypt 1798-1921 // The British Society for Middle Eastern Studies Bulletin, vol.16, no.2, 1989.
10. Humilton Gibb. Islamic Society and the West: A Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture in the Near East. London: Oxford University Press, 1998.
11. Fazlurrahman. İslam. Selçuk Yayınları, 1996.
12. C.Bennett. The Concept of Violence, War an Jihad in Islam, Dialogue and Alliance, 18 (1),

- Spring/Summer 2004.
13. Hayrettin Karaman. Laik düzende dini yaşamaq. İstanbul: İz yayıncılık, 2002.
 14. Hayrettin Karaman. Hayatımızdaki İslam. İstanbul: İz yayıncılık, 2003.
 15. Hayrettin Karaman. İslam hukuk tarixi. İstanbul: İz yayıncılık, 1999.
 16. Hayrettin Karaman. İslamın işığında günün meseleleri. İstanbul: İz yayıncılık, 2003.
 17. Muhammed Arkun. İslam üzerine düşüncələr (haz: Kaya Şahin). İstanbul: Yaylacık Matbaacılık Ltd., 1999.
 18. Fethi Ahmet Polat. Arkoun, Kuran-ı Kerim üzerinde yapmayı tasarladığı çalışmalarda İncil ve Tevrat için Batı'da yapılan çalışmaları örnek aldığını belirtmektedir, 02.X.2015 // <http://www.timeturk.com/tr/2010/09/16/muhammed-arkoun-ve-islam.html>
 19. Али-заде А.А. Проблемы современного исламского мировоззрения. Баку: Текнур, 2010.
 20. Hussein Abdul-Raof. Theological Approaches to Qur'anic Exegesis: A Practical Comparative-Contrastive Analysis. Routledge, 2012.
 21. Daniel W. Brown. Rethinking Tradition in Modern Islamic Thought // Cambridge University Press, March 13, 1999.
 22. Пётр Ветлугин. Пророки без отечества // Версия, 20.04.2009.
 23. Талгат Адиллов. Казахстанские кораниты: элита будущего или ответ «Ак Орды» радикальному исламу // Информационно-аналитический центр. Лаборатория общественно-политического развития стран ближнего зарубежья, 23.07.2009 // <http://ia-centr.ru/expert/5313/>
 24. Айдын Али-заде. Проблема современного Исламское мировоззрения: Религиозно-философское диалоги. Текнур, 2010.

Эльсевер Самедов

РЕФОРМАТОРСКИЕ ДВИЖЕНИЯ В ИСЛАМЕ: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ

РЕЗЮМЕ

В данной статье исследуется процесс реформ в исламской мысли и делается акцент на современную эпоху. Анализируются воззрения таких мыслителей, как Мухаммед Икбал, Фазрурахман, Мевдуди, Мухаммед Аркун и других. Кроме того подчеркивается, что реформация исламской мысли является незавершенной и этот процесс может быть продолжен мыслителями нового поколения исламского мира.

Elsever Samedov

PAST AND MODERN DAY REFORM MOVEMENTS IN ISLAM

SUMMARY

This article explores the reform process in the Islamic thought and emphasizes the modern era. Here analysed the thoughts of such Islamic thinkers as Mohammed Iqbal, Fazrurahman, Mevdudi, Mohammed Arkun etc. It also stresses that the reformation of Islamic thought is unfinished, and this process can be continued by a new generation of thinkers of the Islamic world.